

АНТРОПОНИМЫ И ЯЗЫКОВЫЕ СРЕДСТВА, ПОЯВИВШИЕСЯ В КЫРГЫЗСКОЙ АНТРОПОНИМИКЕ ПОД ВЛИЯНИЕМ РУССКОГО ЯЗЫКА

А.С. Жолдошбаев

Рассматриваются вопросы влияния русского языка на кыргызскую антропониимику, приведены данные о русских именах и средствах языка в кыргызской антропониимике.

Ключевые слова: антропониимика; русский и кыргызский языки; русская и кыргызская антропониимика; языковые средства; языковое влияние.

Россия империясынын карамагына киргенге чейин кыргыздардын аттуу-баштуу адамдары өздөрүнүн ысымын гана айтып келишкен, бирок эл башкаруудагы, аскердик ж.б. көрүнүктүү иш-аракеттери, социалдык абалынын өзгөчөлүгү үчүн алардын өз ысымдарына ар кандай наамдар, социалдык терминдер, эл урматындагы аталарынын аттары уланып келген (Манап бий, Атаке бий, Шабдан баатыр, Курманжан датка ж.у.с.). Карапайым адамдар сыртта өз аттарына элинин, уруусунун, атасынын аты кошулуп айтылгандан кийин гана ким жөнүндө сөз болуп жаткандыгы так түшүнүктүү болот эле (Солто уруусунун Түлөберди уругунан Сыдыктын уулу Абдыкерим). Өз уруусунда атасынын атын кошуп айтат эле (Абдыкерим уулу Сыдык) [1–2].

XX кылымдагы Октябрь революциясына чейин орус тилинин таасири менен кыргыз антропониимикасында өзгөрүүлөр дээрлик болгон эмес. Кыргыздардын аты-жөнүн расмий каттоодо, т.а. фамилияларын жазууда, орустарда фамилиялык милдетти аткарган –ев, -ева, -ов, -ова мүчөлөрү гана атасынын атына уланган. Отчество дегени жок болгон. Муну менен бирге, кыргыздардын аты-жөнү расмий каттоодо орус орфографиясынын эре-

желерине ылайык жазыла баштаган (ж, ч, ш тамгаларынан кийин и тамгасын жазуу; кыргыздын айрым тыбыштарын башка тыбыштар, тыбыш ай-каштары менен жазуу, алмаштыруу: – ж - дж, ө - о, ұ - у, ң – н; жумшак үнсүз д менен аяктаган кыргыз ысымдарына ь белгисин жазуу).

Октябрь революциясынан кийин орус тилинин тартиби боюнча фамилияларды каттоо күчөп, отчествосу (патроним) дагы жазыла баштаган. Отчестволук милдетти аткарган –евич, -евна, -ович, -овна мүчөлөрүн улоо менен. Тез арада кыргыздардын аты-жөнүн улуттук тартипте каттоо жок болуп, орус тилинин тартиби боюнча каттоо толук орун алган.

Советтик идеологиянын, орус тилинин таасири менен кыргыздардын ысымдар тизмесинде төмөнкүдөй аттар пайда болгон: Большевик, Владлен, Закон, Леналы, Марклен, Марлен, Мелис, Нинел, Нурсовет, Октябрь, Совет, Советбек, Советкан, Социал, Элмар, Колхозбек, Совхозбек, Артель, Артелбек, Зоотбек, Фермабүбү, Шактербек, Ыстахан ж.б.

Орус тилинин кыргыз антропониимикасына таасири Улуу Ата Мекендик согуштан кийин

күчөгөн. Ал мезгилди “Советтер Союзунун тынчтык жана СССР өлкөсүнүн өнүгүп-гүлдөгөн учуру” деп аташкан (1946-1985-жылдардын аралыгы). Ошол мезгилдерде кыргыздар орус тилинин таасири менен төмөнкүдөй ысымдарды пайдалана баштаган: Аида, Алик, Алла, Арсений/Арсен, Артур, Астра, Борис, Венера, Вера, Гала/Галя, Даниел, Диана, Догдурбек, Замир, Замира, Замирбек, Зина, Зоя, Ильич, Кипариса/Кипариза, Клара, Космос, Лилия, Лира, Луиза, Марат, Мария, Марс, Мира, Мирбек, Миргүл, Мирлан, Нинакан, Раиса, Рая, Роза, Ролан, Роман, Руслан, Света, Съездбек, Талант, Тамара, Тарас, Тимур, Эмил, Элвира, Элеанора, Элиза, Эрнис ж.б. Бул аттардын көбү кыргыздарда ошол мезгилдерде популярдуу болуп, ушул убакытка чейин коюлуп, көбү кыргыз ысымдарынын тизмесинен бекем орун алышкан.

Россия империясынын жана Совет бийлигинин учурунда кыргыз антропонимикасында орус тилинин каражаттарынан жалаң гана кыргыздардын аты-жөнүн орус тартибинде жазуу, орус орфографиясынын эрежелери, орус ысымдары орун алышкан эмес. Ошол мезгилде орус тилинин башка каражаттары дагы кыргыз антропонимикасында орун алышкан. Ошолорду көрсөтүп кетсек.

Кыргыз кыздарынын ысымдарындагы –а мүчөсү, антропоформанты.

Бүгүнкү күндө –а мүчөсү аягы уяң үнсүздөр (м, н, л, р) менен аяктаган кыргыздардын кыздар ысымдарынын аягында жолугат. Бул мүчө, антропоформант негизинде башка тилдерден кабыл алынган (араб, иран-тажик, орус). Орус тилинин таасирине чейин кыргыздардын кыздар ысымдарында –а мүчөсү, антропоэлементи араб, иран-тажик тилдеринин таасири менен кирген, мисалы: Дилбара, Салыйма.

Ушул тартиптеги ысымдар кыргыз тили, кыргыз ысымдары үчүн өөн учураган эмес, сиңимдүү болгон.

Араб, иран-тажик тилдеринен келген кыздардын аттарындагы ушул –а (ә) антропоформанты кыргыздардын кыздар аттарынын бардыгында боло бербейт эле. Араб, иран-тажик тилдеринен келген аттарда дагы, нукура түрк, кыргыз аттарында дагы, мисалы: Айгүл, Айнур, Асел, Жамал, Марал, Назгүл, Суусар, Улар, Чолпон, Шайыр ж.б.

Совет мезгилинин жогоруда каралып жаткан мезгилинде орус тилинин таасири менен жыныстык көрсөткүч, орус кыздар антропоформанты болгон –а (я) мүчөсү кыргыздардын кыздар ысымдарында пайда болуп, бара-бара көбүнө улана баштап, кыргыздын кыздар ысымдарын орус ыңгайында өзгөртө баштаган, мисалы: Айгүл – Айгуля, Асел – Аселя, Айжан – Айжана, Анар – Ана-

ра, Жыпар – Жыпара, Назгүл – Назгуля, Нургүл – Нургуля, Улар – Улара ж.б.

Орустардын бул жыныстык көрсөткүч мүчөсү, антропоформанты өз мезгилинде кеңири жайылып, керек эмес учурларда дагы кыргыздардын кыздар аттарына уланып келген. Мындай варианттар расмий, жазуу түрүндө туулгандыгы тууралуу күбөлүктөрдө, паспорттордо ж.б. документтерде катталып калган. Ал эми оозеки түрүндө мындай варианттар шаарлар аймагында, орустар көп жайгашкан аймактарда кадимки эле көрүнүш болуп калган.

Жогоруда айтылган –а (я) мүчөсү, орустардын кыздар ысымдарындагы антропоформант, жыныстык көрсөткүч, кыздар жөндөмөсү (женское склонение) кыргыздардын кыздар ысымдарындагы орус тилинин дагы бир каражаты десек болот.

Кыргыз ысымдарындагы орус тартибинде кыскартуулар, кичирейтүүчү-эркелетүүчү, сыйлоочу мүчөлөр.

Орус тилинде адам аттарын кыскартып, кичирейтүүчү-эркелетүүчү мүчөлөрдү улап айтуу тартиби бар, мисалы: Александр – Саша, Сашура, Шура, Санька; Анна – Аня, Анюра, Нюра, Нюся, Нюша; Мария – Маша, Маруся; Иван – Ваня, Ванюша, Ивашка ж.у.с. Совет мезгилинин тынчтык жана өнүгүп-гүлдөө учурунда орус тилинин таасири менен бул көрүнүш кыргыз аттарында дагы пайда болгон. Орустардын кыскартуу, кичирейтүү-эркелетүү ыкмаларын, тартибин негизинен орустар жана орус тилдүүлөр, орусча активдүү сүйлөгөн кыргыздар кыргыз ысымдарына дал келтирип, оозеки тилде, күнүмдүк турмушта, тиричиликте, б.а. фамильярдык оозеки кепте пайдаланышкан. Кыргыздардын ушул тартипте айтылган аттары расмий болбой, документтерде катталып кеткен эмес. Орустарда айрым аттар кыскартуу, кичирейтүү-эркелетүү формаларында расмий катталып, фамилияларга дагы өтүп кеткендиги бизге маалым (Ипполит] Полит, Полёт] Полёткин; Пантелей] Петля] Петелин; Павел] Палка] Палкин).

Орус тилинин тартибинде кыскартуулар, кичирейтүүчү-эркелетүүчү мүчөлөрдү улоо кыргыз антропонимикасында төмөндөгүдөй үлгүлөрдү пайда кылган.

Эркектердин ысымдарына мисалдар: Айбек – Айбека, Айбечка, Айба, Беча; Азамат – Азаматик, Аза; Бекзат – Бека; Болот – Бола; Канат – Кана; Нурлан – Нурик, Нурчик; Таалай – Тала; Элдияр – Эдик ж.б.;

Кыздардын ысымдарына мисалдар: Айгүл – Акуся; Айгулька; Бактыгуль – Бакуля, Баха; Айым, Айганыш, Айгерим – Айымка, Айыма, Айка, Айгера; Бегайым, Бегимай – Бегайымка, Бегайка, Бегимайка, Бека, Бема; Чолпон – Чопа; Чынара – Чика; Элмира, Элнура – Эля ж.б.

Айтылган мезгилде жогорудагыдай тартипте кыргыздардын аттарын кыскартуу, кичирейтүүчү-эркелетүүчү формада айтуу, орус мүчөлөрүн улоо оозеки тилде, күнүмдүк турмушта норма, мыйзам ченемдүү көрүнүш болуп калып, азыркы убакытка чейин сакталып келе жатат.

Жогоруда көрсөтүлгөн кыргыз аттарын орус тартибинде кыскартуу (усечение имени), кичирейтүү-эркелетүү формаларын берген - а, - ас (я), - ик, - к (а), - ус (я), - чик, - ш (а), -ул (я) мүчөлөрү орус тилинин кыргыз антропонимикасындагы каражаттары деп атасак болот.

Орустардын бул каражаттары кыргыз тилинин айрым каражаттарына, кыргыз тилинин практикасына дагы окшошот эле, мисалы: Бегим, Гүлүм, Каным, Нурум, Жыкы, Баке, Беке, Токо, Төкө, Сатыке, Нуртай, Эркетай, Кенжетай, Жамалтай, Акылча, Сулууча ж.б. Ошол себеп менен орустардын адам аттарын кыскартып айтуу, кичирейтүү-эркелетүү, урматтоо формалары оозеки тилде оной-олтоң кабыл алынган.

Кыргыз аттарын орус аттарына алмаштыруу.

Орустар, орус тилдүүлөр кыргыз аттарынын айрымдарын туура айталбай, кыйналган учурлары болот эле. Андай учурлар орустар кыргыздар менен жаңы мамиле түзө баштаган мезгилде эле пайда болгон. Мындай учурларда орустар кыргыз аттарын өз ыңгайында же орустун окшош аты менен атап келишкен. Бирок, мындай көрүнүштөр анда-санда гана болгон. СССРде тынчтык жана өнүгүү-гүлдөө заманында орустар менен кыргыздардын ортосунда карым-катнаш, мамиле абдан өнүккөн. Совет бийлигинин улуттар ортосунда достук саясаты жемишин берип, көптөгөн кыргыздар орус тилинде эркин сүйлөп, көптөгөн кыргыздар заманбап адистиктерге ээ болуп, орустар менен теңме-тең ишканаларда, уюм-мекемелерде бирге иштеп калышкан. Кыргыз балдары орустардын жана орус тилдүүлөрдүн балдары менен бирге балдар бакчасында тарбия алып, орто мектептерде, орто жана жогорку кесиптик окуу жайларда окуп калышкан. Орус тили кыргыздар үчүн экинчи тил болуп, дүйнөдөгү маалыматтарды алуу тили болуп калган. Ошол мезгилде орустар кыргыз аттарын жөн гана өз ыңгайында айтпастан, окшошкон орус аттары менен алмаштырган, кээде жакшы көрүп, бир туугандай болсун деп дагы орус аттары менен аташкан. Мындай көрүнүш ишканаларда, уюм-мекемелерде, окуу жайларда, турмуш-тиричиликте байкаларлык болуп калган. Кыргыздар дагы орустардын ысымдарга болгон мындай мамилесине каршы эмес эле. Кээде кыргыздар өздөрү бири-бирин, өздөрүн ошентип аташкан. Мындайда ар кандай мотивдер

болгон: фамильярдык мотивдер, тамаша мотивдери, атын өзгөртүп айтуу мотивдери, жакын көрүнүү, проблема түзбөө, заман таасири ж.б.

Кыргыз аттарын орус аттарына алмаштырууда негизинен алардын кыскартылган варианттарын (усеченные имена), кичирейтүүчү-эркелетүүчү мүчөлөрү уланган формаларын пайдаланышкан. Кыргыз аттарын орус аттарына алмаштыруу боюнча мисалдар: Анаркан – Аня; Бороонбай, Бороонбек – Боря, Борис; Дарыгүл, Дарыйка – Даша; Жээнбек, Жанара – Женя; Жаннат – Жанна; Зыйнат – Зина; Токтоназар – Толик; Турдугүл – Таня; Шумкар – Шурик ж.у.с.

Бул тартипте пайдаланылган орус аттары кыргыздар үчүн дагы, орустар үчүн дагы кыргыздардын жаңы ылакап аты сыяктуу гана кабыл алынган, фамильярдык оозеки кепте колдонулган.

Күнүмдүк турмушта, жакын мамилелерде пайдаланылып жүргөн орустардын ушул **кыскартылган, кичирейтүү-эркелетүү формасындагы ылакап аттар** кыргыз антропонимикасындагы орус тилинин каражаттары деп атасак болот.

Орустардын ысымдарын үлгү алып, окшоштуруп жаңы ат түзүү, коюу.

Кыргыз антропонимикасында мындай практика абдан сейрек кезигет, бирок жок эмес, бар. Орустардын календарлык жана жаңы аттарын, орус тилинин сөздөрүнөн түзүлгөн аттарды үлгү алып, окшоштуруп ат коюу кыргыз антропонимикасында учурайт. Ушул тартипте түзүлгөн, коюлган аттарга мисал келтирсек:

- **Акталина** – орустардын календарлык аты Галинадан үлгү болуп коюлган ат. Совет бийлигинин учурунда Нарын областынын Ак-Талаа районунда Коммунисттик партиянын райондук комитетинин биринчи катчысы Төрөгелдиев Бегимкулдун 1979-жылдын 22-июлунда туулган кызы Төрөгелдиева Акталина Бегимкуловнанын аты, б.а. атасы өзү иштеген, кызы ошол жерде туулган Ак-Талаа районунун урматына коюлган сейрек топоантропоним.
- **Жыпариза*** – орустардын Лиза, Луиза деген аттары үлгү иретинде болуп, соңку мүчөсү алынган жана кыргыздын **Жыпар** деген аты менен түзүлгөн кыздардын жаңы ысымы.
- **Нуриза, Нуриза*** – орустардын Алиса, Лиза, Луиза, Лариса деген аттары үлгү иретинде болуп, соңку мүчөлөрү алынган жана кыргыздын **Нур** деген антрокомпонентине улоо менен түзүлгөн кыздардын жаңы аттары.

* бул ысымдарда араб, иран-тажик аттарынан келген –**ниса** (арабча *نيسا* – аял) антропоформантынын тиешеси жок, анткени –**ниса** антропоформанты менен түзүлгөн мурунку аттар түштүк

аймактагы кыргыздарда төмөндөгүдөй тартипте болгон: *Кайры***ниса**, *Сабир***ниса**, *Үр***ниса**.

Кыргыздын жаңы Акталина, Жыпариза, Нуриза, Нуриса, Арлен сыяктуу аттарында орус тилинин каражаттары деп Галина, Луиза, Лариса деген аттарынан кыскартылып алынган **-ина**, **-иза**, **-иса** мүчөлөрүн айтабыз.

Кыргыз аттарын орус тилине мүнөздүү басым менен айтуу.

Айтылып жаткан мезгилде, б.а. орус тилинин кыргыз тилинде, жашоосунда терең тамыр алышы, кеңири жайылышы менен кыргыз антропонимикасында орус тилинин дагы бир каражаты пайда болгон, ал кыргыз аттарын орус тилине мүнөздүү басым (ударение) менен айтуу. Мындай көрүнүш негизинен башка тилдерден кабыл алынган (араб, иран-тажик, орус) **-а** мүчөсү менен аяктаган кыргыздардын кыздар аттарынын айтылышында байкалган (Анара, Гүлбара, Гүлмира, Гүлнара, Дамира, Дилбара, Динара, Замира, Назира, Улара, Чынара сыяктуу аттарда).

Кыргыздардын ушул сыяктуу ысымдарында басым соңку муунга туура келет: Анара', Гүлбара', Гүлмира', Гүлнара', Дамира', Дилбара', Динара', Замира', Назира', Улара', Чынара' (**-а** мүчөсү менен бүтпөгөн кыргыз ысымдарында дагы басым соңку муунга туура келет). Бирок, Совет мезгилинин каралып жаткан убагында аталган аттар орус тилинин таасири аркылуу бара-бара жаңы басым менен айтыла баштаган. Орустар, орус тилдүүлөр, алар менен кыргыздар бул аттарды айтууда басымды акыркы муундан анын алдындагы муунга өткөрүп сүйлөгөн, мисалы: Гүлба'ра, Гүлми'ра, Гүлна'ра, Дами'ра, Дилба'ра, Дина'ра, Зами'ра, Нази'ра, Ула'ра, Чына'ра. Ушул сыяктуу аттардын бир катары араб, иран-тажик тилдеринен келген аттарга мүнөздүү **-а** мүчөсү менен эмес, орустардын **-а** мүчөсү менен аяктаган. Ошондой болсо дагы, кыргызча айтылышында басым соңку муунга туура келиши керек эле. Жогорудагыдай кыргыз кыздарынын аттарында басымдын өзгөрүшүнө орустардын бардык кыздар аттарындагы басымдын акыркы муундун алдындагы муунга туура келиши үлгү болгон, мисалы: Али'са, А'лла, А'нна, Антони'на, Ве'ра, Верони'ка, Гали'на, Ири'на, Лари'са, Мари'я ж.у.с.

Кыргыздардын кыздар аттарын орустардын кыздар аттарындагыдай басым жасоо тартиби орус тилинин кыргыз антропонимикасындагы каражаты десек болот.

Кыргыздардын аты-жөнүн расмий каттоолордо орусча транскрипциялоолор.

Жогоруда аталган мезгилде кыргыздардын атын-жөнүн кириллица менен расмий каттоолордо

орус орфографиясына ылайык **ж, ч, ш** тамгаларынан кийин **и** тамгасын жазуу, кыргыздын айрым тыбыштарын башка тыбыштар, тыбыш айкаштары менен жазуу, алмаштыруу – **ж - дж, ө - о, ү - у, и - и**, жумшак үнсүз **л** менен аяктаган кыргыз ысымдарына **ь** белгисин жазуудан сырткары дагы башка көрүнүштөр болгон, мисалы:

- **о** тамгасы менен башталган кыргыз ысымдары орус тилинин тартибинде **о** тамгасы менен гана алмаштырылган эмес, анын ордуна айрым учурлар **у** тамгасы жазылып келген, мисалы: Өмүралы – Умүралы, Өмүрзак – Умүрзак;

- Ысман, Ырыскан, Ырыскелди, Ырысбек деген ысымдар орус орфографиясына ылайык Исман-Сман, Ирискан-Ирыскан-Рыскан, Ирискелди-Ирыскелди-Рыскелди, Ирисбек-Ирысбек-Рысбек деп катталып жүргөн, анткени орус тилинде сөздөр **ы** тамгасы менен башталбайт, ошондуктан кыргыз ысымдарындагы баштапкы **ы** тамгасы **и** тамгасына алмаштырылат эле же болбосо түшүрүлүп жазылат эле;

- кыргыз ысымдарындагы – **йы** тамгалар айкаштары (Абдырайым, Байымбет, Ырайымкул, Айым, Гүлайым) орус орфографиясына ылайык бир топ учурларда **и** тамгасы менен алмаштырылып жазылат эле: Абдыраим, Баимбет, Раимкул, Аим, Гулаим;

- кыргыз ысымдарындагы созулма үндүүлөр орус орфографиясына ылайык кыскартылат эле же башка тамга айкаштары менен жазылат эле, мисалы Айт**а**алы, **А**алыбай, **До**оронбек. **Ж**ээнбек, **Соо**-ронбай – Айт**а**лы, **А**лыбай, **До**ронбек – **Дав**ранбек, **Даву**ранбек, **Джен**бек-**Джи**енбек, **Сор**онбай.

Кыргыз ысымдарын орус орфографиясына ылайык жогоруда көрсөтүлгөн тартипте жазуу, транскрипциялоо үлгүлөрү орус тилинин кыргыз антропонимикасындагы каражаттары деп кошумчаласак болот.

Макаланын сонунда төмөнкүдөй жыйынтыкка келсек болот. Кыргызстан Россия империясынын, андан кийин Советтер Союзунун карамагында болгон учурда орустардын таасири менен кыргыздардын антропонимикасына орус ысымдары, орус тилинин бир катар каражаттары кирген. Ал таасир бүгүнкү күндө дагы уланып келе жатат.

Колдонулган адабият

1. *Ш. Жапаров*. Кыргыз адам аттары. Фрунзе: Илим, 1989.
2. Справочник личных имен народов РСФСР: Словарь-справочник / под ред. А.В. Суперанской (отв. ред.), Ю.М. Гусева. М.: Русский язык, 1979.